

Ақтоғай, Балқаш өңіріндегі ашаршылық пен қуғын-сүргін, нәубет зардаптары туралы деректі зерттеу мен ел аузында сақталған естеліктер.

Қазақстанның әлсіз демографиясы оның алып географиясына сай еместігі ежелден көршілес елдердің назарын аударып, қызғаныш тудырып отырғаны белгілі. Осынау кең байтақ елде небәрі 19 миллион адам тұрады деген дерек шықты. Ата-бабаларымыз мұраға қалдырған жер асты-үсті байлығы, табиғаты сұлу, байтақ елдің иесі қазақ ұлтының саны неге аз деген сұрақ мазалайды. Оны түсіну үшін қазақтардың тұңғыш демографы Мақаш Тәтімовтың ғылыми-зерттеулеріне көз салған жөн. Қысқаша соңғы 530 жылғы шытырман оқиғаларға толы тарихи кезеңдерде қазақ халқы өз жерінде тұрып

аты шулы «58-статья» қабылданғаны жарияланды. Нағыз қанды сойқан осы заңмен жүзеге асты.

Оған ілесе 1928 жылы 27 тамызда қазақ байлардың дүние-мүлкін тәркілеу туралы Декретті жүзеге асыру үшін тұтқындау, айдау 1928 жылдың 1 қыркүйегіне дейін аяқтау жоспарланған еді. Қазақ халқының жантүршігерлік демографиялық апаты 1928 жылы үлкен дүрбелең ірі байларды тәркілеуден басталды. Тіпті 1930 жылы 28 тамызда байларды жер аударудың картасы бекітілді. Осы карта бойынша Қарқаралы округінен тұтқындалған байлар Қостанай округіне, Ақтөбеден Қарқаралыға аударылды. Қазақ үшін аштықтан, қуғын-сүргіннен, соғыстан кіндік жұртынан айырылу ең ауыр жаза екенін Кеңес үкіметі білді. Осы заңдар қазақ елін жұтатты. Солтүстік Балқаш бойын жайлаған Дадан Тобықты елінің жаймашуақ өмір сүріп, төскейде төрт түлігі өрген заманы 1928

обвинение по ст. 58-2, 58-10, на основании решения Тройки при ОГПУ в Казахстане от 22.09.1930 г. приговорен к расстрелу с конфискацией имущества». Тұтқындардың бәріне ортақ жаза осы.

1998 жылы 8 мамыр күні Алматыдағы НКВД архивінде «секретно» деген белгісі бар құжаттармен таныстым. Осы көтерілісті күшпен басып, қатысушыларын тұтқындаған. 50 шақты адамдардың іс-қағаздары бірнеше қалың кітап болып тігіліп, Оразбектің Жұмабегінің атына жазылған.

Көтерілісшілерді НКВД жемдеттері 1930 жылдың 12 наурызында тұтқындап, 22/IX.1930 жылы Қарқаралы ерекше лагерінің түрмесінде «Халық жауы» деп, бір жаза «58»-бен, бір күнде атып, мүрдelerini арқаларына тас байлап, Үлкен көлге батырған. Сондықтан, 22/03-1930 ж. Ақтоғай елінің тарихындағы игі жақсыларынан айырылған қаралы күн.

баспана емес, киіз үй қазақтың ұлттық колөнерінің үлгісі, жоғары мәдениетінің мұрасы. Нелер бай киіз үйлердің отқа жанғанын көргендер Дәкен Көлжанова, Ақыл Ғалиева, Азамбай Тілеуғабылов, т.б. ардагерлердің естеліктері куә. Мына деректер ашаршылық пен қуғын-сүргін саясатының куәгері: 1930 ж. Қарамұрында тәжірибе алаңында 30 инженер-техниктер, маман жұмыскерлер тұрды.

Ашаршылық пен қуғын-сүргін нәубеті

ғаламат адам шығындарын бастан өткізді.

Аты шулы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» (1723-1728 ж.ж.) бастау алған халық қасіреті Ресей патшалығы, Кеңес үкіметі тұсында жалғасын тауып, қазақтарды ойсырата қырып салған деректер енді ашылууда. 1690 ж. қазақ елінің Ресей шеңгеліне алғашқы ілінуі. 200 мың әскери казактарды өктемдікпен қазақ жеріне қоныстандырды. 1690-1990 жылдарда, 300 жыл ішінде қазақ ұлты нелер тарихи ауыр кезеңдерден өтті. Әсіресе, 1921, 1931-33 жылдардағы аштық нәубеті қазақтарды миллиондап жұтып кеткені енді дәлелденуде. Халқымызды ыдыратып, аздырып-тоздырудың, атып-асудың, соттап-айдаудың, ашаршылыққа ұшыратудың салдарынан, тек 1931-33 жылдардағы ашаршылықтан 10 миллионға тақау қазақтардың 80 пайызы құрбан болды. 1937-38 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрығына ілінген ұлтымыздың 25000 зиялыларын атып тастады. Халықты басыз қалдырып, құлдықта ұстаудың, жерінен айырудың құйтырқы саясатының бұл қысқа ғана дәлелі. Мына деректерге қарасақ, қазақ елінің қай бұрышында болмасын жүзеге асырылған жазалаудың кереметін байқауға болады.

Мәселен, саяси қуғын-сүргіннің айыптарының төрт кезеңі: 1929-30 ж. – «Халық жаулары», 1930-33 ж. – «Халық жаулары», 1937-38 ж. – «бай, кулактар тұқым», 1946-1953 – «космополиттер». Космополит – өз ұлтын менсінбей, тілін, салтын сақтамайтын шетелдерге қарай көзқарас. Осылай айыпталып, елден қуылған М.Әуезов, Қ.Сәтбаевты космополиттер деуге бола ма?

Сондай-ақ, Кеңес үкіметі орнаған соң, халықтың берекесін алып, алдымен байларды, атқамінерлерді жазалау, жерінен, мүлкінен айыру басталды. 1925 жылы Ф.Голощекин келіп, «Кіші Октябрь революциясын» бастауы «аша тұяқ қалмасын» саясатымен қазақ байларының мал-мүлкін тәркілеумен қатал жүргізілді. 1927 ж. 15-23 қарашадағы Бүкілқазақстандық VI партия конференциясында байлардың мал-мүлкін тәркілеу туралы қаулы шықты. Бұл халықтың наразылығын тудырып, әр жерде бас көтерулер болды. Солтүстік Балқаш өңірі бұл жазалаудан шет қалған жоқ.

1928 жылы 6 маусымда РСФСР бойынша

жылдың соңында тас-талқан күйге түсті. Тәркілеуге алдымен мыңды айдаған, елін асырап отырған байлар Құбылтайдың Ахметі, Қанқожаның Игілігі, Оразбектің Жұмабегі ілікті. Үйір-үйір жылқылар, отар-отар қой-ешкі, ірі қара мен түйелер жер қайысқан малды тартып алып, Спасскіге айдаған. Мұны көзі көрген қарттар жаппай жылаған елдің зары мен күйзелісін айтып берген еді. Сол малды айдағандардың айтуынша, жолшыбай зорыққан мал ит-құсқа қалған, Спасскіден Мәскеуге жеткізе алмаған малдың етін тау-тау ғып өртеген. Сонда қазақтар ашаршылыққа ұрынып, қасірет шеккенін ешкім керек қылмаған екен. Тоқырауын бойын жайлаған елдің зиялы азаматтары бұл саясатқа қарсылық көрсетіп, 1929 жылы көктемнен «Уық көтерілісі» атанған бас көтеруге шыққан. Дуанши мекенін басып алып, қоймадағы астықты ауыл жұртына үлестіріп беріп, күрестерін жалғастырған. Бұл бас көтеруді ұйымдастырғандар Мандар Садуақас қажы Шаймерденұлы (Академик Қайдар Арыстанбековтің атасы), Ахметжан Сармантайұлы, Смаилдың Жақыпбегі, Ақан, Алтын деген азаматтар. Қарулары жетпеген соң, арқаларына уық байлап алған ғой, оны Шатырша тауына орналасқан жемдеттер дүрбімен көріп, оқ жаудырған. «Уық көтерілісі» атанған қыр қазақтарының ерлігі ел есінде. Олар аштықтың алдын алу үшін құрбан болды.

Қазіргі ұрпақ «ашаршылық», «зобалан», «қуғын-сүргін», «халық жауы», «репрессия», «депортация», «переселенцы», «карательная мера», «ГУЛАГ», «Карлаг», «АЛЖИР» деген сөздерді күнделікті естімей, түсінбей, бейжай қарайды. Бұл халық қасірет шеккен заманның белгілері екенін тарихты оқып барып біледі. Бір ғана НКВД құжаты осы жайдың бетін ашады.

«ЗАКЛЮЧЕНИЕ в отношении Сармантаева Ахметжана по материалам уголовного дела (арх. №7912). «Сармантаев Ахметжан 1849 года рождения, аул №2 Каркаралинского округа, грамотный, женат, 4 детей, б/п, скотоводиндивидуальщик, при царе был 17 лет бийем-судьей, при Колчаке 4 месяца волост. старшиной, в 20-21 годы председателем ВИКа, не судим, инициатор восстания в аул №2, бай имеет 1 лошадь, 1 верблюд, 15 баранов, дом, юрту.

Арестован 12.03.30., предъявлено

Бүкіл байлығынан айырылып, құралақан қалған дала қазақтары аштықтан нәпақа іздеп, Балқаш көлі жағалауында құрылысқа жаяу-жалпы ағылады. Қанша адам шөл далада жете алмай, ит-құсқа жем болғанын ешкім есептеген жоқ. Бірақ, азып-тозып келген қазақтарды құшақ жая қарсы алған адам да, үкімет те жоқ. Қоңырат кенішін зерттеуші М.П.Русаков бастаған геологтарға құдықтан ауыз су тасып, отынға баялыш, сексеуіл шауып, темір келіге тастарды қолмен түйіп уатып, тәжірибе алаңына жібереді, одан мысты бөліп алу әдісін іздеуші инженерлер жұмыс істейді. Өлместің күнін кешкен аш-арықтардың жайын М.Русаков: «Зима 1929-30 годов самая кошмарная страница истории Прибалхаштroy» – деп жазады. Киіз үйлерін арқалап жеткізгендердің іші-сырты қазақтарға толы болды. Балқаш құрылысына келген қазақтардың жайы адам төзгісіз болған.

Жан-жақтан ағылған қазақтар көл жағасына 1000 киіз үй тіккен. 1930-33 жылдар ішінде киіз үйлердің іші-сыртын паналаған қазақтар мыңдап жиналып, аштыққа ұрынған. Себебі, арнайы азық-түлік тек жұмыс істейтін инженер-техниктер, маман жұмыскерлерге ғана берілген. Қалың қазақтар есепке алынбаған, олар үшін үкімет азық-түлікті қарастырмаған. Малмен ғана шұғылданған дала қазақтары көлден балық аулаудың әдісін де білмеген. Әрі көлдегі ең көп, ұстауға оңай түсетін кара балықтың – маринканың тамағының астындағы у шығаратын сүйекті алып тастауды білмей уланған. Асханадан шығарылған балық қалдықтарына таласып, сүйектеріне қақалып өлген жайлар көп болған. Қазақтар көкөніс егуді игермеген. Қолда не мал, не астығы, баспанасы жоқ қазақтардың басқа баратын жері жоқ.

Көл суы ашы, түрлі жұқпалы аурулардан да шейт болды. М.Тәтімовтың есебі бойынша Балқаш құрылысында болжаммен 49 мың қазақтар ашаршылық құрбандары болды. Бірде-бір орыс, өзге ұлт өкілдері Балқаш құрылысында аштан өлмеген екен. Қылмыстың артында із қалдырмайтын саясат болғаны белгілі. Қаптап келген қазақтарды тоқтату үшін 900 киіз үйді «антисанитария» деген бұйрықпен белсенділер өртеп жіберген. Оны куәгерлері ғана айтып берген. Ол тек

Олар жеке басты, отбасын әкелмеген. 1931 ж. Қоңыратта – 157 адам. Балқаш құрылысында 1931 ж. – 1150 адам, 1932 ж. – 6852 адам. Жұмыс істейтіндерге берілетін поек – 800 гр. нан, 400 гр ет не балық. Мыңдаған қазақтарға ешқандай азық-түлік бөлінбеген. Архивте тек жұмысқа тіркелгендердің саны сақталған. 1933 жылы қанша адам тұрғаны туралы дерек жоқ. Аштықтан қырылғандарды айырмен арбаға тиіп, сайға тастап, әк құйып өртеген. Сондықтан, кінәсіз құрбандарға Қарамұрында белгі қойып, рухына құран бағышталатын салт қалыптасуда. Бұл істің басында демограф М.Тәтімов тұрды, 2014 жылы 4 қазанда өзі келіп, ескерткіш белгіні ашқан еді. Тағы бір кереметі, архивте 1937-38 жылдардағы тұрғындардың саны көрсетілген құжат жоқ. Бұл жылдары Балқаштың іргесін көтерген барлық басшылар, инженерлер, қала басшылары, әр ұлттың өкілдері тегіс атылған болатын.

Аштықтан тірі қалғандар сәулетті Балқаш қаласын, сол кездегі ірі өндіріс орны Балқаш мыс комбинатын салып, кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырды. Олар қаланың көпқабатты үйлері мен мыс алыбының цехтарының іргесін күрек пен қайланың, білектің күшімен қазып, қолдан тұрғызғанын балқаштықтар ұмытпайды. Кеңес үкіметінің қазақ еліне орнатқан геноцид-ашаршылық, қуғын-сүргін саясаты мақсатын зеректікпен сезген дауылпаз күйші, Қотанбұлақ болысының соңғы биі Ахметжан Сармантайұлы қазақтың кара домбырасының үнімен халық қасіретін ашық атап, «58-статья» деп күй шығарды. КСРО көлемінде бірде-бір сазгер, ақын халық кешкен зұлмат пен зобалаңның атын атап, музыка, ән шығарған жоқ. Сонысымен Ахметжан-шоқтығы биік қабарман күйші.

Бұл күй – моласы белгісіз, есімдері атаусыз қалған кінәсіз мыңдаған қазақтарды жойған ұлттық апат, ашаршылық геноцид пен саясат құрбандарының рухына ескерткіш.

Күләш Сардарбек, өлкетанушы, ҚР Журналистер Одағы мүшесі, ҚР ММ «Мәдениет саласы үздігі» төсбелгісі иегері, Қарағанды облысының озат музей қызметкері.

Деректерді жинастырған Тұңғышбай Мұқан, өлкетанушы.

(Жалғасы бар).